

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 28, 2010.

ЧЕРНОГОРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК И ИСКУССТВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 28, 2010.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE DEPARTMENT OF ARTS, 28, 2010.

UDK 811.163.4'36

Радмило МАРОЈЕВИЋ*

ТВОРБА ДВОТЕМАТСКИХ РИЈЕЧИ (СТУДИЈА СЛУЧАЈА: *СУНЦОКРЕТ*)

Анстракт: У раду се разматрају сложенице с нултим суфиксом с аспекта творбене и морфемске интерпретације као посебан тип двотематских ријечи (на примјеру именице *сунцокрет* у којој су фонетске промјене замаглиле морфемску структуру ријечи).

Кључне ријечи: двотематске ријечи, сложенице с нултим суфиксом, сложено-изведена ријеч *сунцокрет*

0.1. У оквиру дериватолошке серије *Српски језик: иновације у творби, новине у дериватолошком опису* први чланак је најприје изложен као реферат на 28. Научном састанку слависта у Вукове дане [Маројевић 2009: 15–26], а тицао се, с једне стране, нових појава у творбеном систему савременог српског језика, тј. развојних процеса и иновација у творби ријечи, посебно универбизације (творбе суфиксом од скраћене придјевске основе) и префиксоидизације (творбе ријечи помоћу префиксоида); с друге стране, интерпретација нових појава у творбеном систему изискивала је и нов научни приступ, али је истраживање обухватило и друге новине у дериватолошком опису, прије свега прозодијску творбу и предикативизацију. С обзиром на то да су се појавили нови, карактеристични примјери префиксоидизације и прозодијске творбе те нови резултати текстолошке реконструкције, што је проширивало типологију двију у претходном раду разматраних појава, на 29. Научном састанку слависта у Вукове дане анализа је испунила међупростор који дије-

---

* Редовни професор Универзитета у Београду

ли и повезује први и други дио замишљене серије расправа, тако да се у њој употпуњује проблематика првог рада, префиксоида и преакцентуације што се тиче [Маројевић 2010], а у усменом излагању су наговјештени методолошки проблеми другог рада [види т. 0.2] (јер су у трећем дијелу реферата размотрене фонетске промјене које су замаглиле морфемску структуру ријечи, на једном занимљивом примјеру).

0.2. У другом раду из серије *Српски језик: иновације у творби, новине у дериватолошком опису*, који је у припреми, треба да буду размотрени, с једне стране, други развојни процеси и иновације у творби ријечи у савременом српском језику, посебно: промјене у морфемској структури, актуелне нарочито у савременом језику — обрнута творба (са двије подврсте, редеривацијом и рекомпозицијом) и декорелација, и с друге стране, остале новине у дериватолошком опису творбе ријечи савременог српског језика, посебно: поређење композиције (творбе сложеница) с другим начинима творбе — синтаксичком творбом, суфиксацијом синтагме и суфиксацијом ријечи која је сама сложеница — чији су резултат двотематске ријечи (које нису сложенице) те поређење префиксално-суфиксалне творбе са суфиксацијом предлошко-падежне везе.

0.3. Изоставивши из писане верзије реферата са 29. Научног састанка слависта у Вукове дане [види т. 0.1] проблематику двотематских ријечи, ми смо је, због њене методолошке и фактичке важности, издвојили у посебан рад. При том смо из методологије друштвених наука позајмили термин „студија случаја” и примјенили га у анализи (синхроној и дијахроној) творбе именице *сунцокрет*.

1. Подјела ријечи са творбеног становишта на просте, изведене и сложене мора се прецизирати: нису све ријечи које садрже два коријена настале чистим слагањем или композицијом, па их није методолошки исправно сматрати сложеницама у ужем и правом смислу те ријечи. То је једна ствар на коју треба обратити пажњу, али то је предмет планираног другог чланка дериватолошке серије [види т. 0.2].

Други моменат који треба истаћи тиче се промјена у морфемској структури у области творбе двотематских ријечи. Иако је ова творба, у свим њеним грананама и рукавцима, општесловенска (и прасловенска), и у њој долази до промјена у морфемској структури, понекад веома суптилних. Показаћемо то на примјеру именице *сунцокрет*.

2. У критици средњошколске Граматике српског језика истакли смо следеће: „Врло је симптоматично не толико погрешно укључивање именица *водопад* и *главобоља* у чисту композицију колико образложење за то. | Аутор полази од тога да именица у другом делу сложенице може бити проста и изведена реч, па онда каже: „Именице *водопад* и *главобоља* сложенице су од именица у првом делу (спојног вокала *о*) и изведене именичке речи *пад* (нултим суфиксом *-о* од глагола *пасти*, *падати*) односно од изведене именице *боља* (према мотивном глаголу *болети*, суфиксом *-ја*)” [...]. Именице о којима је реч нису, међутим, настале од именичко-именичких синтагми – *водопад* се не мотивише синтагмом *пад воде, а *главобоља* синтагмом *боља главе; оне се мотивишу глаголско-именичким синтагмама *пада вода*, *боли глава* као творбеним базама, што потврђује њихова семантичка интерпретација – *водопад* ‘место где пада вода’, *главобоља* ‘стање кад боли глава’. То само потврђује да су наведене именице настале комбинацијом композиције (интерфикс *-о-* као први творбени формант) и деривације (нулти суфикс у *водопад*, суфикс **-ја* у *главобоља* као други творбени формант)” [Маројевић 2000: 210–211 (знак | указује на границу између страна у тексту који се цитира)].

Грешку није поновио Иван Клајн у одјелјку „Сложенице с нултим суфиксом” своје двотомне монографије, али јесте поновио дио нашег горњег образложења: „Глаголска основа (везана морфема) у другом делу понекад се формално поклапа с девербалном именицом на консонант, али се не сме изједначити с њом. Примера ради, *-вод* у *нафтовод*, *-рез* у *дрворез*, *-лом* у *бродолом* очигледно нису исто што и именице *вòд*, *рѐз*, *лòм*. У дефинисању сложеница не би се употребиле те именице, него глаголи [...]. Слично томе, *водопад* није ‘пад воде’ него ‘водена маса која пада’, а *водоскок* није ‘скок воде’ него уређај у коме вода „скаче” или тачније шикља” [Клајн 2002 I: 53]. У наставку аутор наводи „лексичке породице” с једнаким другим дијелом, а у групи појединачних примјера и именицу *сунцокрет*. Ауторов је генерални закључак следећи: „Вреди запазити да је глаголска основа увек једносложна. У ретким, данас претежно застарелим примерима с двосложним другим делом, као *бракоразвод*, *водозахват*, *гласоудар*, *коленоприклон* (*кољено-*), други део увек постоји и као самостална именица, па је логичније уврстити га у тип *Ио + И*” [Клајн 2002 I: 56].

Да ли је глаголска основа у анализираном творбеном типу увијек једносложна, конкретно: да ли је она једносложна и у именици *сунцокрет*, некад и сад?

3. Сунцокрет није биљка која /се/ *креће* за сунцем (или коју сунце /по/ *креће*) него је то цвијет који сунце *окреће*, или који се *окреће* за сунцем, што се види и из једне савремене семантизације у женском часопису, у тексту: „Na kuhinjskom zidu je naslikan veliki suncokret, simbol životnog mota kuvarice – „uvek se okreni ka suncu,„” [Gloria, Beograd, 15. septembar 2009, br. 328, 66], у легенди на фотографији: „Suncokret simbolizuje moto domaćice: uvek se okreni ka suncu” [Gloria, Beograd, 15. septembar 2009, br. 328, 66].

Уосталом, и Рјечник ЈАЗУ за именицу *suncokrēt* наводи значење ‘*cvijet, koji se okreće prema suncu*’ илустрјујући је и примјером: „Како се свит сунцокрет у јутру грама сунцу отвора и к њему окреће” [Рјечник ЈАЗУ 71 XVII (1) 1971: 9] – и из лексикографске интерпретације, и из потврде слиједи да је и писцу и лексикографу била јасна творбено-семантичка мотивација ријечи: *окрет*-ати се према *сунцу*-у.

Рјечник ЈАЗУ наводи и хомограф – придјев *suncokret*, *suncokreta* у значењу ‘*koji se okreće prema suncu*’ илустрјујући га примјером из новијег лингвистичког часописа: „Suncokret [...] se upravlja prema suncu; [...] ne znači nikad sunčevo kretaње, nego suncokretu biЉku” [Рјечник ЈАЗУ 71 XVII (1) 1971: 9–10]. Лингвистичка интерпретација не значи да је овај потенцијални придјев и стварно постојао, али треба истаћи да се именица не мора објашњавати супстантивизацијом реконструисаног придјева уз елипсу именице *цвијет*: и сама именица је могла настати сложено-суфиксалном творбом помоћу интерфикса -о- (примарно је последице меког *ц* био аломорф -е-) и нултог суфикса -ø (који води поријекло од суфикса -ъ, а у даљој историјској перспективи – -ōs). Истом творбеном типу припада, на примјер, руска именица *рыболов* ‘риболовац’.

Данашњи лингвисти су склони да у српској именици виде калк француске лексеме (Д. Мршевић и В. Станојевић на скупу слависта у Вукове дане), док Петар Скок налази да је она калк грчке ријечи: „Složenica *suncokrēt* m (neologizam, prevedenica *hēliotropos*)” [Skok 1973 III: 361]. Српска именица *сунцокрет* није неологизам и није калк иако се ријеч могла појавити тек онда кад се појавила сама биљка у баштама и на њивама (ријеч је о културној биљци). Кад се цвијет појавио на српској земљи, добио је српску номинацију по свим правилима словенске творбе ријечи.

У морфемској структури ове ријечи, у њеном другом дијелу, није – с дијахроног становишта несумњиво, са синхроног становишта то треба тек доказати – једнословна него двословна глаголска основа: *сунцокрет* је првобитно гласио *сунц-о-окрет-ø. Ми овдје нећемо реконструисати раније фонетске фазе сваког појединачног гласовног слиједа (јер је ријеч могла настати и након свих тих гласовних промјена), па нећемо полазити ни од регресивне асимилације која би се несумњиво остварила да је ријеч настала у фази интерфиксалног аломорфа -e-: *сунцеокрет > *сунц^øокрет.

Поћи ћемо, дакле, од реално реконструисаног облика *сунц-о-окрет-ø. Два *o* су се, наравно, сажела у једно. Прва фаза, с дифтоншким степеном сажимања и чувањем акцента на другој компоненти, тј. на другом *o*: *сунц^øокрет, имала је фонолошку структуру <сунцоокрет>, па ту није спорна ни морфемска структура ријечи. У другој, вокалској фази контракције, која се остварила послије губљења другог акцента, фонетске промјене су се фонологизовале: <сунцокрет>.

Да ли се у овој другој, завршној фази, у фази <сунцокрет>, изгубио интерфикс -o- (па смо добили нулти интерфикс, дакле -ø-), или се изгубило *o* у другој компоненти сложено-изведене ријечи (па смо добили глаголску основу *крет)? Ни једно, ни друго: у морфемској структури чува се и материјално изражени интерфикс, и неокрњена друга основа, само што их из синхроне перспективе пишемо са звјездицама – јер се у једном гласу [o] (и једној фонеми <o>) садржи и интерфикс *-o-, и префикс *o- друге основе.

Вокалске контракције карактеришу и везе ријечи, у сандхију и у проклизи (види Напомене); у структури сложено-изведених ријечи оне су се остваривале брже, што је условљено монолексемношћу и трансформацијом двоакценатских структура у једноакценатске.

НАПОМЕНЕ

1. У сандхију вокал којим се једна (фонетска) ријеч завршава и вокал којим сљедећа (фонетска) ријеч почиње могу се сажети у дифтонг, при чему се остварује опкорачење двају тактова полустиха. Ако се нађу у контакту два иста вокала, такав дифтонг је таутосилабички, као у Мажуранићевом осмерцу (у спјеву Смрт Смаил-аге Ченгијића): којему се звонко озива [СА 310].

2. У Мажуранићевом спјеву прилог *около* реконструираемо у стиху: По чадору окол[о]-уоколо [СА 779]: са сљедећим прилогом (*уоколо*) он твори хендијадис као стилску фигуру, који ми, ако компоненте нису спојене копулативним везником, обиљежавамо дивизом (цртицом као правописним знаком). Наравно, финални сугласник прве компоненте, неакцентован, с иницијалним вокалом друге компоненте, акцентованим, твори хетеровокалски дифтонг. А такви дифтонзи су тако чести у анализираном спјеву, и тако карактеристични за његов стих.

Занимљиво је да приређивач критичког издања у тексту оставља окрњени облик *окол без апострофа: По чадору окол уоколо [Живанчевић 1969: 98], али га у Речнику наводи као другу потврду прилога *около* [Живанчевић 1969: 349].

У вези с наведеним Мажуранићевим стихом и овом нашом реконструкцијом подсјетићемо на судбину познате пјесме Николе I Петровића-Његоша. Кад је објављена (1867), и неко вријеме после је тога, у наслову и у првом полустиху свих осам строфа поновљени прилог је писан аутентично, са свих пет фонема: Онамо, онамо. Строфична структура пјесме је катрен, са симетричним десетерцем у непарним и деветерцем у парним стиховима. У двадесетом вијеку, међутим, редактори су „исправили” пјесника држећи да је он нарушио силабичку структуру десетерца, па су у другој компоненти израза „одсјекли” иницијални вокал (који је под акцентом!) и замијенили га апострофом: „Онамо, ‘намо”. Тако се, до карикатуралности накарадно, пјесма и говорила, и пјевала (на неаутентичан текст компонована је и неадекватна музика). Тек недавно, на иницијативу писца овог чланка, у новим Сабраним дјелима враћено је изворно писање [Петровић-Његош Н. 2009 I: 21]. Да се полустих не би читао са паузом, умјесто запете би боље било писати дивиз: Онамо_онамо.

Наравно, силабичку структуру пјесник није нарушио: два *о* се у сандхију редукују и изговарају као један слог. Нисмо је ни ми нарушили у Смрти Смаил-аге Ченгијића реконструирајући финално *о* у првој компоненти израза: окол[о]-уоколо.

3. Фразеолошку реконструкцију у Мажуранићевом спјеву захтијева израз *окренути вјером*. Он је посвједочен двапут, једном – без редукције иницијалног вокала у глаголској компоненти: вјера е тврда – њом окренут нећеш; [СА 358], други пут – с редукцијом иницијалног вокала у глаголској компоненти (*а* и *о* се сажимају, али само до нивоа дифтонга):

или путну затворио врата,
ил до вјеру а [о]кренуо њоме,
или гладну ускратио врата,
ил рањену не завио рану —
[СА 389–392].

У издањима којима смо се служили (и у свим другим је тако, може се претпоставити) 390. стих се доноси са окрњеном глаголском компонентом фразеологизма: Ил' дђ вјеру, а кренуо њоме; [Барац 1949: 44; исто (без апострофа) у Живанчевић 1969: 78; исто (латиницом, без апострофа и с друкчијим надредним знаком над ђ) у Tkalac 1857: 20].

Израз *окренути вјером* (из 358. стиха) Живанчевић у одредници ОКРЕНУТИ семантизује: 'изневерити, погазити задату реч' [Живанчевић 1969: 349]. У одредници КРЕНУТИ аутор наводи значење које је Мажуранић дао у рјечнику Гундулићевог Османа, па наставља: „међутим, овде значи: окренути, изневерити задату реч: *Ил дђ вјеру, а кренуо њоме, 390*” [Живанчевић 1969: 334]. Ни на који начин лексикограф не доводи у везу два стиха у којима је посвједочен један те исти израз!

Овдје морамо додати једну малу, али важну напомену. Фразеологизам *окренути вјером* спада, по класификацији Ане Пејановић [Пејановић 2007], у фразеолошки жанр идиома и спада у етнокултурни концепт части. Ми претпостављамо да је у саставу изреке као фразеолошког жанра глаголска компонента израза долазила испред везника *а* (или *па*): *дао вјеру, а окренуо њом*, односно *дао вјеру, па окренуо њом*. Хетеровокалски дифтонг, који се у тој позицији остваривао у брзом и спонтаном говору, могао се упростити. У говорима с прогресивном асимилацијом компоненти дифтонга промјена *а окренуо* → *а кренуо* могла се фонологизовати. У идиомима се и иначе компоненте десемантизују, па се лако могла појавити варијанта *вјером кренути*, коју Јосип Матешки налази код Шеное и наводи као основни лик фразеологизма. Исти аутор наводи и варијанту из Мажуранићевог 368. стиха (нетачно), као и Ковачићев лик *вјером покренути* [Матешић 1982: 742], који свједочи о даљој, и друкчијој, деградацији израза: у говорима с регресивном асимилацијом компоненти дифтонга промјена *па окренуо* → *покренуо* могла се фонологизовати. Све ово наводимо да бисмо истакли да ми не оспоравамо постојање израза *кренути вјером* уопште, него тврдимо само да такве варијанте нема у Мажуранићевом спјеву. Мажуранићев идиолект, за разлику од Његошевог, карактерише регресивна асимилација компоненти хетеровокалских дифтонга.

ЛИТЕРАТУРА

Барац 1949: Иван Мажуранић. *Смрт Смаил-аге Ченгијућа*. [Предговор и редакција Антуна Барца]. Београд: Југословенска књига, 1949.

Живанчевић 1969: Иван Мажуранић. *Смрт Смаил-аге Ченгијућа*. Критичко издање приредио Милорад Живанчевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1969.

Клајн 2002 I: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику*. Први део. *Слагање и префиксација*. Београд, 2002.

Маројевић 2000: Радмило Маројевић. *Српски језик данас*. Београд, 2000.

Маројевић 2009: Радмило Маројевић. *Српски језик: иновације у творби, новине у дериватолошком опису*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 4–7. IX 2008). [Књ.] 38/1: Развојни процеси и иновације у српском језику [I]. Београд, 2009, с. 15–26.

Маројевић 2010: Радмило Маројевић. *Још неке иновације у творби и новине у дериватолошком опису српског језика*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 9–12. IX 2009). [Књ.] 39/1: Развојни процеси и иновације у српском језику [II]. Београд, 2010 [У штампи].

Matešić 1982: Josip Matešić. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1982.

Miljić 2009: Ivan Mažuranić. *Smčrt Čengić-age*. Reprint „Iskrinog” izdanja iz 1846. godine. Podgorica, 2009; Marijan Miljić. *Slovo uz ovo izdanje*. – С. 7–17; *Smčrt Čengić-age*. od Ivana Mažuranića. – С. 19–68 (= 181–228); *Smčrt Čengić-age*. (Autograf). – С. 69–90; Ivo Frangeš. *Rječnik*. – С. 91–123. У обрнутом смјеру: Ivan Mažuranić. *Smrt Smail-age Čengića*. Reprint izdanja iz 1857. godine. Podgorica, 2009; Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac. *Predgovor izdateljev*. – С. 11–13 (= V–VII); [текст спјева]. – С. 15–69 (= 1–55).

Пејановић 2007: Ана Пејановић. *Фразеологија Горског вијенца и његових руских превода*. Докторска дисертација. Београд, 2007.

Петровић-Његош Н. 2009 I: Никола I Петровић-Његош. *Пјесме*. [Цетиње–Подгорица, 2009]. (Сабрана дјела у осам књига. [Књ. I]).

Rječnik JAZU 71 XVII (1) 1971: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obradili J. Jedvaj i dr. Dio XVII. Svezak 71 (1). U Zagrebu, 1959. S. 1–240.

СА: Иван Мажуранић. *Смрт Смаил-аге Ченгијућа*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. [У припреми].

Skok 1973 III: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga treća: Poni² – Ž. Zagreb, 1973.

Tkalac 1857: *Smrt Smail-age Čengića*. Pjesma Ivana Mažuranića. Novo izdanje. U Zagrebu. 1857: Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac. *Predgovor izdateljev*. – С. V–VII; [текст спјева]. – С. 1–55. [Прештампано у: Miljić 2009]

Радмило МАРОВИЧ

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ДВУТЕМАТИЧЕСКИХ
СЛОВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ
(ЭТЮД: *СУНЦОКРЕТ*)

Резюме

В настоящей статье, на материале существительного *сунцокрет* 'подсолнух', рассматриваются фонетические изменения, затемнившие морфемный состав слова.